

परिच्छेद दुई

कविताको सैद्धान्तिक स्वरूप तथा विश्लेषणका आधार

२.१ विषय प्रवेश

साहित्यका विभिन्न विधाहरू मध्ये कविता एउटा विधा हो । शिल्प तथा संरचनाका दृष्टिले यसको आफ्नै स्थापत्य कला रहेको छ । साहित्यका अन्य विधाका सापेक्षतामा पद्यात्मकता यसको मौलिक विशिष्टता हो । पूर्वीय तथा पश्चिमी साहित्य परम्परामा सर्व प्राचीन विधाका रूपमा रहेको कविता विधा प्राचीन कालदेखि गतिशील रूपमा विकसित रहेको छ । यसै कारणले कविताका विभिन्न रूपहरू देखिएका छन् । संरचनाका दृष्टिले लघुतम आयामका प्रगीतात्मक कवितादेखि मध्यम स्तरीय आयाममा विस्तारित हुँदै वृहत्, वृहत्तर एवं वृहत्तम आयामसम्म कविताको स्वरूप रहेको देखिन्छ । मुक्त कविता, क्षीण आख्यानात्मक कविता, कोषकाव्यीय कविता र आख्यानात्मक कविताका विविध रूप देखिन्छन् । यहाँ कविताका बारेमा भएका पूर्वीय एवं पश्चात्य सैद्धान्तिक मान्यतालाई विभिन्न शीर्षकमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

२.२ कविताको व्युत्पत्तिगत अर्थ

कविता शब्द तत्सम शब्द हो । संस्कृत भाषाको वर्णन गर्नु भन्ने अर्थ बोधक 'कव्' (कु) धातुमा 'इ' प्रत्यय लागेर निर्मित 'कवि' शब्दमा भाववाची 'ता' प्रत्ययको योग हुँदा कविता शब्द बनेको छ (त्रिपाठी, २०५० : १२२) । कविता शब्दको व्युत्पादन प्रक्रिया अनुसार यसको अर्थ वर्णन गर्नु भन्ने हुन्छ तर यो साहित्यको विशिष्ट विधाको रूपमा रूढ हुन पुगेको छ । कविको कर्मलाई कविता भनेको पाइन्छ (गौतम, २०६९ : १२) । कविता शब्दका समानार्थी शब्दका रूपमा काव्य शब्दको पनि उपयोग भएको देखिन्छ र काव्य शब्दको व्युत्पादन प्रक्रिया अनुसार 'कवि' मूल रूपमा 'य' प्रत्ययको योग लागेर काव्य शब्द निर्माण भएको हो । यी दुवै शब्द पर्यायका रूपमा उपयोग भए पनि कविता शब्द लघु आयाममा संरचित प्रगीतात्मक कविताका निमित्त र काव्य शब्द मध्यम र वृहत् आयामका कवितालाई बुझाउन प्रयोग भएको पाइन्छ (वर्मा, २०१० : १७७) । वासुदेव त्रिपाठीले कविता वा काव्य शब्दको व्युत्पत्तिलभ्य अर्थ गर्ने क्रममा कविका प्रतिक्रियाको फलस्वरूप हुन जाने विश्वोद्घाटनको क्रियाका रूपमा कवितालाई लिएका छन् (त्रिपाठी, २०५० : १२२) । संस्कृत साहित्यमा काव्य शब्द साहित्यको समानार्थी शब्दका रूपमा पनि उपयोग भएको पाइन्छ । यसबाट के बुझिन्छ भने काव्य शब्द व्यापक अर्थ बोधक रहेको तर समय क्रममा साहित्यको एउटा विधा विशेषमा सीमित हुन पुगेको छ । आधुनिक नेपाली साहित्यका सन्दर्भमा कविता र काव्य शब्द दुवै पर्यायधर्मी भए पनि कविता विशेषतः साहित्यको

पद्यात्मक प्रगीतात्मक उपविधालाई बुझाउन र काव्य शब्द मझौला र वृहत् आयाममा संरचित खण्डकाव्य र महाकाव्यलाई बुझाउन प्रयोग भएको पाइन्छ ।

पाश्चात्य साहित्यमा कवितालाई बुझाउने विभिन्न शब्दहरू पाइन्छन् । ग्रीसेली भाषामा कविलाई बुझाउने शब्द पोएतस रहेको र पोएतसका कृति वा कवितालाई पोएम भनेको पाइन्छ । यही ग्रीसमूल पोएमबाट आधुनिक अङ्ग्रेजी भाषामा पोएम शब्द प्रचलित रहेको देखिन्छ । अङ्ग्रेजीमा प्रचलित पोएम शब्दको अर्थ पनि कविका कर्म वा कृतिलाई बुझाउनका निम्ति नै भएको देखिन्छ । अङ्ग्रेजीको पोएम पोइट्री शब्दको समानार्थी शब्दका रूपमा नेपालीमा कविता शब्द प्रचलित रहेको छ ।

२.३ कविताको परिभाषा

कविता साहित्यको पद्य विधाका रूपमा परिचित छ । यसलाई चिनाउने क्रममा पूर्वीय तथा पाश्चात्य साहित्यशास्त्रीहरूले विभिन्न परिभाषा गरेका छन् । यहाँ पूर्वीय एवं पाश्चात्य विद्वान्हरूका परिभाषालाई उल्लेख गरी तिनको विवेचना गरिएको छ ।

२.४ पूर्वीय काव्यशास्त्रीका परिभाषा

पूर्वीय काव्य चिन्तन परम्पराको प्रारम्भ भरत (इ.पू. प्रथम शताब्दी) बाट भए पनि उनी नाटकमा मात्र केन्द्रित भएको पाइन्छ । उनले नाटकको साङ्गोपाङ्गो विवेचना गरेका छन्, तर साहित्यका अन्य विधाको चर्चा गरेका छैनन् । पूर्वमा काव्यको परिभाषा गर्ने प्रथम व्यक्ति छैठौँ शताब्दीका भामह मानिन्छन् । यहाँ भामह र उनी पछिका आचार्यहरूका परिभाषालाई प्रस्तुत गरिएको छ । भामहका अनुसार शब्द र अर्थको सहभाव नै काव्य हो (भामह, काव्यालङ्कार, १११६) । सातौँ शताब्दीका दण्डीका अनुसार सुन्दर अर्थले युक्त पदावली नै काव्य हो (दण्डी, १/१० : ९) । आठौँ शताब्दीका वामनका अनुसार गुण र अलङ्कारले सुसंस्कृत शब्द र अर्थ नै काव्य हो (वामन, १/१) । नवौँ शताब्दीका रुद्रटका अनुसार शब्द र अर्थ नै काव्य हो । एघारौँ शताब्दीका मम्मटका अनुसार दोष रहित भएका गुणले युक्त शब्दार्थ अलङ्कार नभए पनि काव्य हुन्छन् (मम्मट, सूत्र १) बाह्रौँ शताब्दीका हेमचन्द्रका अनुसार दोषरहित र गुण र अलङ्कारले युक्त शब्दार्थ काव्य हो (हेमचन्द्र, ई. १९०१ : १६) । चौधौँ शताब्दीका विश्वनाथका अनुसार रसात्मक वाक्य नै काव्य हो (विश्वनाथ, १/३) । सत्रौँ शताब्दीका जगन्नाथका अनुसार रमणीय अर्थ प्रतिपादन गर्ने शब्द नै काव्य हो ।

उपर्युक्त कविता वा काव्यका परिभाषाबाट पूर्वीय काव्यशास्त्रीहरूको कविता सम्बन्धी धारणा स्पष्ट हुन्छ । यी परिभाषाहरूमा कविताको संरचना, अर्थ शिल्प सौन्दर्य जस्ता पक्षमा जोड दिएको पाइन्छ । भामहले शब्दार्थको सहभावलाई स्विकारेर काव्यमा शब्द र अर्थ दुवै चमत्कारलाई आवश्यकता ठानेका छन् । उनले स्विकारेका शब्दार्थको सहभावलाई प्रायः गरेर पश्चवर्ती आचार्यहरूले पनि अङ्गीकार गरेको पाइन्छ । भामहले

भनेको शब्दार्थका स्थानमा दण्डीले पदावली शब्दको उपयोग गरेका छन् भने विश्वनाथले वाक्य शब्द प्रयोग गरेका छन् । जगन्नाथले अर्थ शब्दलाई हटाएर रमणीय अर्थ प्रतिपादन गर्ने शब्द काव्य हुने बताएका छन् । शब्दार्थ पदावली, वाक्य र शब्द जे भने पनि यिनमा रहने बाह्य तथा अन्तर सौन्दर्य नै कविताका रूपमा परिभाषित भएको देखिन्छ । पूर्वीय आचार्यहरूले शब्द र अर्थमा निहित सौन्दर्यलाई काव्यत्व मानेर काव्यको बाह्य तथा भित्री दुवै सौन्दर्यलाई स्विकारेको देखिन्छ । रसलाई प्राधान्य दिने आचार्यहरूले काव्यको भित्री सौन्दर्यलाई प्राथमिकता दिएर काव्यको आनन्दमा जोड दिएको देखिन्छ ।

२.५ पाश्चात्य काव्यशास्त्रीका परिभाषा

पश्चिममा कविता वा काव्य सम्बन्धी चर्चा प्राचीन ग्रीसबाट नै भएको पाइन्छ । कविताको विवेचना गर्ने क्रममा भएका यस सम्बन्धी परिभाषाहरूलाई यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ ।

प्लेटोका अनुसार कविले ईश्वरीय प्रेरणाबाट वशीभूत भएर गरेको रचना नै काव्य हो (गौतम, वि.सं. २०६९ : ११) । एरिस्टोटलका अनुसार भाषाका माध्यमबाट हुने प्रकृतिको अनुकरण नै काव्य हो (गौतम, वि.सं. २०६९ : ११) । फिलिप सिड्नीका अनुसार अनुकरणको कला नै काव्य कविता हो (सिड्नी, १९९५ : ५६) । जोन्सका अनुसार छन्दोबद्ध संरचना कविता हो (हड्सन, १९९१ : ६४) । मिलका अनुसार जहाँ विचार र शब्दहरूले सहज भावनाको आकार ग्रहण गर्दछन् त्यो कविता हो (हड्सन, १९९१ : ६५) । सेलीका अनुसार साधारणतया कविता भन्नाले कल्पनाको अभिव्यक्ति हो (हड्सन, १९९१ : ६४) । कार्लाइलले कवितालाई सांगीतिक विचार स्विकारेका छन् (हड्सन, १९९१ : ६४) । विलियम वर्डस्वर्थका अनुसार शान्त क्षणमा सञ्चित अनुभवहरूबाट उत्पन्न प्रबल मनोभावनाको स्वतःस्फूर्त प्रवाह कविता हो (लुइटेल्, वि.सं. २०६२ : ७) । म्याथु आर्नोल्डले कविलाई शब्दमा व्यक्त सर्वाधिक आनन्दपूर्ण एवं पूर्ण अभिव्यक्ति स्विकारेका छन् साथै उनले कवितालाई जीवनको आलोचना मानेका छन् (हड्सन, १९९१ : ६४) ।

यहाँ प्रस्तुत भएका परिभाषाहरूले पश्चिमी काव्य चिन्तकका कविता सम्बन्धी धारणालाई देखाएका छन् । यहाँ व्यक्त कविता सम्बन्धी विचारलाई हेर्दा कविताको स्रोत, सौन्दर्य एवं भाव पक्षका विभिन्नता प्रकट भएका छन् । एरिस्टोटल र सिड्नी काव्य कलालाई प्रकृतिको पुनः सृजन स्विकार्दछन् र तिनको दृष्टि प्रकृतिको स्वस्थ एवं सिर्जनशील अनुकरण नै कविता कलाका रूपमा रहेको देखिन्छ । जोन्सन र कार्लाइल कवितालाई संरचनात्मक सौन्दर्यका रूपमा व्याख्या गर्दछन् । यी दुवैको दृष्टि कविताको लयात्मक वा साङ्गीतिक सौन्दर्यमा केन्द्रित रहेको देखिन्छ । सेली, वर्डस्वर्थ र आर्नोल्डले कविताको भाव पक्षमा विशेष जोड दिएका छन् । कलरिज आनन्दप्रद भाव विशेषको अभिव्यक्तिका रूपमा काव्य कलालाई स्विकारेर कविताको भावगत सौन्दर्यलाई महत्त्व प्रदान गरेको देखिन्छ ।

प्लेटोले कवितालाई ईश्वरीय प्रेरणाको अभिव्यक्ति भनेर आध्यात्मिक अर्थ प्रदान गरे पनि उनको परिभाषाबाट काव्य कलाको अकृत्रिम वा सहज अभिव्यक्ति रूपको महत्त्व व्यक्त भएको छ । यसरी पाश्चात्य काव्य शास्त्रीहरूले कविताको परिभाषा गर्ने क्रममा यसको भाव एवं शिल्प सौन्दर्य दुवैलाई स्पष्ट गर्ने काम गरेको देखिन्छ ।

२.६ नेपाली विद्वान्का परिभाषा

नेपाली कवि तथा काव्य शास्त्रीहरूले कविताका सम्बन्धमा आफ्ना धारणा व्यक्त गरेका छन् । यहाँ केही नेपाली विद्वान्का परिभाषा प्रस्तुत गरिएको छ । बाबुराम आचार्यका अनुसार प्रकृतिका अद्भुत रचना देखी त्यसमा छक्क परेर तन्मय भई कविहरू जो बोल्छन्, त्यो कविता कहिन्छ । विषय मिलाएर लेखिएका कविताहरूका समष्टिलाई काव्य भनिन्छ (आचार्य, वि.सं. २०३५ : क) महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाले कवितालाई कोमल नारीका रूपमा लिएर रसिकलाई आनन्द प्रदान गर्ने कुरा उल्लेख गरेका छन् (देवकोटा, वि.सं. २०६३ : भूमिका) । बालकृष्ण समका अनुसार कविता भावनाको बौद्धिक कोमलता हो (सम, वि.सं. २०४६ : ख) । यदुनाथ खनालका अनुसार कविता उत्तेजित मनोभावको प्रकाशन हो (खनाल, वि.सं. २०४९ : ३६) । केदारमान व्यथितका अनुसार तीव्रगामी कल्पनाको घोडामाथि अनुभूतिको काठी कसी विचारको लगाम पत्रेर भावुकता चढेको नै कविता हो (लुइटेल्, वि.सं. २०६२ : १३) । माधव घिमिरेका अनुसार शब्द र सङ्गीत, अर्थ र अभिप्रायमा तदाकार भएर जो अनौठो अनुभूति हुन्छ, त्यही कविता हो (गौतम, वि.सं. २०६९ : २२) । नेपाली विद्वान्हरूले गरेका कविता सम्बन्धी परिभाषालाई हेर्दा कविताका विषय, भाव, शिल्प एवं पाठकीय अनुभूतिका पक्षहरू प्रकट भएका छन् । कवितामा कविका अनुभूतिहरू प्रकट हुन्छन् जसले पाठकलाई आनन्द प्रदान गर्दछन् भन्ने पाठक र लेखककेन्द्री विचारहरू व्यक्त भएका छन् । कवितामा भावना र बुद्धि दुवैको उपयोग हुने कुरा पनि यी परिभाषाबाट व्यक्त भएको पाइन्छ ।

२.७ कविताको वर्गीकरण

पूर्वीय काव्य शास्त्रीय परम्परामा कविता वा काव्यलाई विभिन्न ढङ्गले वर्गीकरण गरिएको छ । काव्यलाई वर्गीकरण गर्ने प्रथम आचार्य भामह हुन् । उनले काव्यालङ्कारमा छन्द, भाषा, विषयवस्तु र स्वरूपका आधारमा काव्यको वर्गीकरण गरेका छन् । उनको काव्य वर्गीकरणलाई निम्नलिखित रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ :

(क) छन्दका आधारमा

यस आधारमा काव्य गद्य र पद्य दुई प्रकारको छ । यसमा छन्दमुक्त कवितालाई गद्य र छन्दोबद्ध कवितालाई पद्य काव्यका रूपमा स्विकारिएको छ । गद्य काव्य वर्ण र मात्राका सीमित नियमबाट मुक्त रहन्छ भने पद्य वर्ण र मात्राको निश्चित नियममा आवद्ध रहन्छ ।

(ख) विषयवस्तुका आधारमा

काव्यमा प्रयुक्त वस्तुको स्रोतलाई आधार मानेर ख्यातवृत्त, उत्पाद्य, कलाश्रित र शास्त्राश्रित गरी चार किसिमका काव्यहरू स्विकारिएका छन् । यसमा प्रसिद्ध कथावस्तुमा आधारित काव्यलाई ख्यातवृत्त, कवि स्वयंको मौलिक कथावस्तु भएको काव्यलाई उत्पाद्य, कलामा आश्रितलाई कलाश्रित र शास्त्रमा आश्रित भएको काव्यलाई शास्त्राश्रित भनेको पाइन्छ ।

(ग) स्वरूपका आधारमा

काव्यको स्वरूपका आधारमा सर्गबन्ध, अभिनेय, आख्यायिका, कथा र अनिबद्ध गरी पाँच प्रकारको काव्य स्विकारिएको छ । यसमा वर्गीकृत प्रथम भेद सर्गबन्धले महाकाव्यलाई, दोस्रोले नाटक वा रूपकलाई, आख्यायिका र कथाले आख्यानलाई र अनिबद्ध काव्यले मुक्त किसिमको काव्यलाई बुझाएको पाइन्छ ।

काव्यलाई वर्गीकरण गर्ने अर्का आचार्य दण्डी हुन् । यिनले समग्र काव्यलाई गद्य, पद्य र मिश्र गरी तीन वर्गमा विभाजित गरेका छन् (दण्डी, १९५८ : १४) । गद्य अन्तर्गत कथा र आख्यायिका पर्दछन् भने पद्य अन्तर्गत महाकाव्य र मिश्र काव्यमा नाटक पर्दछ ।

अग्निपुराणमा काव्यलाई लय र भाषाका आधारमा वर्गीकरण गरिएको छ र तिनका अनेक उपभेद देखिएको छ । लयका आधारमा गद्य, पद्य र चम्पू तिन प्रकारका काव्य छन् । गद्य अन्तर्गत आख्यायिका, कथा, खण्डकथा, परिकथा, कथानिका पर्दछन् भने पद्य अन्तर्गत महाकाव्य, कलापक, पर्यायबन्ध, विशेषक, कुलक, मुक्तक र कोष काव्य पर्दछन् । मिश्र काव्य अन्तर्गत ख्यात र प्रकीर्ण पर्दछन् । काव्यमा प्रयोग भएको भाषालाई आधार मानेर अग्नि पुराणकारले संस्कृत काव्य र प्राकृत काव्य गरी दुई प्रकारका हुने बताएका छन् (गौतम, वि.सं. २०६९ : ३१-३२) । वामनले काव्यलाई गद्य र पद्य गरी दुई वर्गमा विभाजन गरी यिनलाई फेरि अनिबद्ध र निबद्ध दुई दुई उपवर्गमा विभाजन गरेका छन् (वामन, १/२१) ।

रुद्रटले विषयवस्तुका दृष्टिले उत्पाद्य र अनुत्पाद्य गरी दुई वर्गमा विभाजन गरेको पाइन्छ भने यिनलाई आकारका दृष्टिले महान र लघु दुई दुई उपवर्गमा विभाजन गरिएको छ । उत्पाद्य महान काव्य अन्तर्गत महाकाव्य, महाकथा र आख्यायिका पर्दछन् भने उत्पाद्य लघु काव्यमा खण्डकथा पर्दछ । यसरी नै अनुत्पाद्य महान काव्य अन्तर्गत र लघु काव्यमा खण्डकाव्य पर्दछ ।

आनन्द वर्धनले काव्यलाई नौ वर्गमा विभाजन गरेका छन् । उनको विभाजन अनुसार काव्य मुक्तक, पर्यायबन्ध, परिकथा, खण्डकथा, एकलकथा, सर्गबन्ध, अभिनयार्थ, आख्यायिका र कथा जस्ता विभिन्न वर्गमा विभक्त भएको छ । आनन्द वर्धनले मुक्तक काव्यलाई श्लोक सङ्ख्याका आधारमा सान्दानितक, विशेषक, कलापक र कुलक गरी चार भेद गरेका छन् (गौतम, वि.सं. २०६९ : ३५) ।

मम्मटले व्यङ्ग्य अर्थ वा ध्वनिलाई आधार मानेर काव्यलाई उत्तम, मध्यम, अधम तिन भेद स्विकारेका छन् (मम्मट, वि.सं. २०४२ : २८) । मम्मटका अनुसार ध्वनि प्रधान हुने काव्य उत्तम काव्य हो भने ध्वनि गौण हुने काव्य गुणीभूत काव्य वा मध्यम काव्य हो । जुन काव्यमा ध्वनि छैन त्यो अधम काव्य वा चित्र काव्य हो ।

चौधौँ शताब्दीका विश्वनाथले काव्यलाई मुख्यतः दृश्य र श्रव्य गरी दुई वर्गमा विभाजन गरेका छन् । उनले दृश्य काव्य अन्तर्गत रूपक र उपरूपकका भेद उपभेदहरू देखाएका छन् । रूपकका भेदहरूमा नाटक, प्रकरण, भाण, व्यायोग, समवकार, डिम, ईहामृग, अङ्क वीथी र प्रहसन पर्दछन् । यसरी नै उपरूपकका भेदहरूमा नाटिका त्रोटक, गोष्ठी, सट्टक, नाट्यरासक, प्रस्थानक, उल्लाप्य काव्य, प्रेङ्खण, रासक, सलाप श्रीगदित शिल्पक, विलासिका, दुर्माँल्लिका, प्रकरणिका, हल्लीश र भणिका गरी १८ वटा रहेका छन् । विश्वनाथले श्रव्य काव्यलाई मूल रूपमा पद्य, गद्य र पद्य गद्यात्मक गरी तीन भेद देखाएका छन् । पद्य अन्तर्गत मुक्तक, युग्मक, सान्दनितक, कलापक, कुलक, महाकाव्य, काव्य, खण्डकाव्य र कोषकाव्य जस्ता उपभेदहरू रहेका छन् । गद्य काव्य अन्तर्गत कथा र आख्यायिका दुई भेद रहेका छन् । यसरी नै गद्य पद्यात्मक काव्यका भेदहरूमा चम्पू विरुद र करम्भक तीन उपभेद रहेका छन् ।

सत्रौँ शताब्दीका आचार्य जगन्नाथले ध्वनिलाई आधार मानेर काव्यका चार भेद प्रस्तुत गरेका छन् । उनको वर्गीकरण अनुसार काव्य उत्तमोत्तम, उत्तम, मध्यम र अधम गरी चार वर्गमा विभक्त छ । यस प्रकारको वर्गीकरणमा ध्वनि वा व्यङ्ग्यार्थलाई केन्द्रमा राखेर क्रमशः ध्वनि प्रधान काव्यलाई उत्तमोत्तम, व्यङ्ग्य अप्रधान भए पनि चमत्कार भएको काव्य उत्तम, वाच्यको चमत्कार भन्दा व्यङ्ग्यार्थ हीन भएको मध्यम र शब्द चमत्कारको अतिशयता भएको काव्य अधम काव्य मानिएको छ । संस्कृत साहित्य परम्परामा देखिएको काव्य वर्गीकरण तत्कालीन काव्य सृजनालाई अनुगमन गरेर भएको देखिन्छ । यस प्रकारको वर्गीकरणले काव्यको विविधतालाई सङ्केत गरेको छ । भामहदेखि जगन्नाथसम्मका काव्य वर्गीकरणका आधारलाई हेर्दा काव्यको छन्द वा लय, भाषा, विषयवस्तु, स्वरूप र व्यङ्ग्यार्थ वा सौन्दर्यलाई प्रमुख आधार मानेको देखिन्छ भने विश्वनाथले काव्यको प्रस्तुतिलाई समेत आधार मानेका छन् ।

पाश्चात्य साहित्यमा कविताको वर्गीकरण

पाश्चात्य काव्यशास्त्रीय परम्परामा काव्यको वर्गीकरण गर्ने प्रचलन पुरानो रहेको छ । एरिस्टोटलदेखि नै काव्यको वर्गीकरण गर्ने परम्परा रहेको देखिन्छ । यहाँ पाश्चात्य साहित्यमा देखिएको काव्य वर्गीकरणलाई प्रस्तुत गरिएको छ ।

इ.पू. चौथो शताब्दीका एरिस्टोटलले समग्र काव्यलाई अनुकरण, विषय र विधिका आधारमा वर्गीकरण गरेका छन् । अनुकरणका आधारमा पद्य र गद्य, अनुकरणको विषयका

आधारमा असल विषय भएको काव्य, विद्रुप विषय भएको काव्य, आवेशपूर्ण काव्य र राग प्रधान काव्य गरी चार प्रकारको मानिएको छ । अनुकरणको विधिलाई आधार मानेर समाख्यान र दृश्य विधान गरी दुई प्रकारको काव्य वर्गीकरण पाइन्छ (गौतम, वि.सं. २०६९ : ५९) ।

हर्वर्ट रिडले कवितालाई मूर्त र अमूर्त गरी दुई वर्गमा विभाजन गरेका छन् । उनका अनुसार मूर्त कवितामा आनुवंशिक सूक्ष्म आङ्गिक अन्विति भन्दा कविका विचारको उच्चता रहन्छ (रिड, वि.सं. १९५० : १९) ।

नर्थ्रप फ्राईले कवितालाई समग्र वर्ष चक्रसँग तुलना गरेर यसको वर्गीकरण गरेका छन् । वर्ष चक्रमा देखिने वसन्त, ग्रीष्म, वर्षा र शिशिरका भिन्न भिन्न प्रकृति र प्रभावका आधारमा काव्यको स्वरूप र प्रभावको तुलना गर्दै फ्राईले चार प्रकारका काव्यीय भेद देखाएका छन् । उनका अनुसार काव्यका भेदहरूमा रुमानी काव्य, सुखान्त्य वा गोठाले ग्राम्य काव्य, शोक काव्य र व्यङ्ग्य काव्य पर्दछन् (फ्राई, १९६६ : ९४) ।

विलियम हेनरी हड्सनले पश्चिमी साहित्यको अनुगमन गर्दै समग्र काव्यलाई वर्गीकरण गरेका छन् । उनले काव्य वा कवितालाई मुख्यतः विषयीगत र विषयगत गरी दुई वर्गमा विभाजन गरेका छन् । उनका विचारमा जुन काव्यमा कविका भाव, विचार वा अनुभव निर्बाध रूपमा प्रकट हुन्छ त्यो विषयीगत काव्य हो । जुन काव्यमा कविका आत्मपरकता भन्दा पनि बाह्य विषयवस्तुको प्राधान्य रहन्छ त्यो विषयगत काव्य हो । हड्सनले विषयीगत कविताका प्रगीतात्मक, सम्बोधनात्मक, शोक कविता, गोप कविता र व्यङ्ग्य कविता भेद देखाइएका छन् । कविताको विषयगत भेदमा आख्यानात्मक र नाटकीय गरी दुई वर्ग रहेको र आख्यानात्मक काव्यभित्र महाकाव्य र पद्यमय रोमान्स काव्यहरू पर्दछन् । नाटकीय काव्यभित्र नाट्य धर्मी पाठ्य काव्य रहेको छ (हड्सन, १९९१ : ९६) ।

पश्चिमी काव्य मूलतः महाकाव्य, प्रगीत र छन्दमुक्त कविता गरी तीन वर्गमा विभक्त रहेको पाइन्छ । यसमा प्रगीत कविताका चतुर्दशपदी, सम्बोधन गीत, गाथा, अतुकान्त पद्य, शोकगीत, गीत र भजन गरी सात प्रकार रहेका छन् । यसरी नै प्रगीत कविता अन्तर्गत चतुर्दशपदीका पेट्रिकियाली र सेक्सपिरेली गरी दुई भेदहरू रहेका छन् भने शोकगीतका करुणगीत, विलापिका, एकस्वरगीत, बहुस्वरगीत र विरक्तिगीत गरी ५ भेद रहेका छन् (लुइटेले, वि.सं. २०६२ : ४१) ।

पश्चिमी काव्य परम्परामा काव्यको वर्गीकरणलाई हेर्दा अनुकरणको माध्यम विधि र विषय, कविता वा काव्यको विषयवस्तु, छन्द वा लय, काव्यको स्वरूप र संरचनालाई वर्गीकरणको आधार मानेको देखिन्छ । एरिस्टोटलले अनुकरणको आधार लिएको देखिन्छ भने हर्वर्ट रिड र हड्सनले काव्यमा कविको आत्मगत उपस्थिति र वस्तुको प्रस्तुतिलाई मूल आधार माने पनि तिनको उपभेदमा विषयवस्तुलाई आधार मानेको पाइन्छ । नर्थ्रप फ्राईले काव्यमा

पाइने प्राकृतिक आद्यरूपीय ढाँचालाई मूल आधार मानेर भिन्न ढङ्गले काव्यको वर्गीकरण गरेका छन् । यसरी पश्चिमी साहित्य परम्परामा काव्यको वर्गीकरणका भिन्न भिन्न आधार र काव्यका प्रकार देखिए पनि पूर्वीय काव्यको वर्गीकरणमा देखिएको विविधता त्यहाँ पाइँदैन ।

आधुनिक नेपाली कविताको वर्गीकरण

पूर्वीय तथा पाश्चात्य साहित्य परम्परामा कविता वर्गीकरणका आधार र तदनुरूप वर्गीकृत रूपहरू विभिन्न रहे पनि आधुनिक कविताको वर्गीकरण आफ्नै प्रकारको छ । यहाँ वर्तमान समयमा देखिने कविताको वर्गीकरणलाई प्रस्तुत गरेर तिनको परिचय दिइएको छ ।

वासुदेव त्रिपाठीका अनुसार कवितालाई लघुतम, लघु, मध्यम र बृहत् गरी चार प्रकारमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ (त्रिपाठी, वि.सं. २०४९ : ३३) । यस प्रकारको वर्गीकरणमा कविताको संरचना र आयामलाई आधार मानेको देखिन्छ । कतिपय विद्वान्ले पूर्वीय र पाश्चात्य कविता सम्बन्धी वर्गीकरणको निष्कर्ष दिँदै समग्र कवितालाई लघुतम रूप (मुक्तक), लघुरूप (फुटकर कविता), मध्यम रूप (खण्डकाव्य र लामो कविता) र बृहत् रूप (महाकाव्य) गरी चार वर्गमा विभाजन गरेका छन् (गौतम, वि.सं. २०६६ : २) । यहाँ यिनै काव्य प्रकारलाई आधार मानेर यिनको परिचय दिइएको छ ।

(क) लघुतम रूप (मुक्तक कविता)

आयाम काव्य र वस्तुका दृष्टिले कविताको सबै भन्दा सानो रूपलाई लघुतम कविता मानिन्छ । कविताको लघुतम रूपमा पद्यको स्वायत्त र स्वयंमा पूर्ण स्थिति रहेको हुन्छ (त्रिपाठी, वि.सं. २०४९ : ३३) । कविताको लघुतम रूपमा एक पद्य वा सो सरह आयामको मुक्त पङ्क्तिहरूको वितरण रहन्छ । निरपेक्ष वा पूर्ण भाव व्यक्त गर्ने हुँदा यसलाई मुक्तक कविता भनिएको पाइन्छ ।

(ख) लघु रूप (फुटकर कविता)

मुक्तक कविता भन्दा विस्तारित आयाममा रहेको कवितात्मक रूप नै लघु कविता हो । कविताको लघु रूपमा एउटा भाव, विचार वा अनुभूतिको अभिव्यक्ति हुन्छ (गौतम, वि.सं. २०६६ : २) । कविताको लघु रूपलाई प्रगीतात्मक कविता पनि भनेको पाइन्छ । प्रगीतात्मक कविता अङ्ग्रेजीको 'लिरिकल' कविताको नेपाली रूपान्तर हो । हर्वर्ट रिडका अनुसार लघु कविताले छोटो समयमा साङ्गीतिक आनन्द दिने भएकाले यसलाई प्रगीत वा प्रगीतात्मक कविता भनिएको हो (रिड, १९५० : ५८) । कविताको यस रूपलाई फुटकर कविताका नामले पनि चिनिन्छ ।

(ग) मध्यम रूप (खण्डकाव्य/लामो कविता)

आयाम वा आकारका दृष्टिले कविताको मझौलो रूप नै कविताको मध्यम रूप हो । यो प्रगीतात्मक कविता भन्दा माथिल्लो र बृहत् काव्यभन्दा तल्लो रूपमा रहने हुँदा यसलाई

मध्यम काव्यका रूपमा लिएको पाइन्छ । कविताको मध्यम स्तरीय रूप आख्यानयुक्त र आख्यान मुक्त दुवै प्रकारको हुन्छ । परस्पर निरपेक्ष पद्यहरूको वितरण भएको कोष काव्य र परिपुष्ट आख्यान भएको वा भिनो आख्यान भएको जीवन र जगतको एक पक्ष विशेषलाई व्यक्त गर्ने खण्डकाव्य वा लामो कविता यस वर्गमा पर्दछन् ।

(घ) वृहत् रूप (महाकाव्य)

कविताको सबै भन्दा वृहत् रूप महाकाव्य हो । आयाम आकार, पठन, समय आदि हरेक दृष्टिले यो वृहत् हुने गर्दछ । यसमा महान् चरित्रको महान् कार्य व्यापार हुने धारणा पाइन्छ । भामहले महाकाव्यको परिभाषा गर्दै यसका भव्य र उदात्त स्वरूपको वर्णन गरेका छन् । उनका अनुसार महाकाव्य सर्गमा बाँधिने, महान् व्यक्तिको महत् चरित्रमा आधारित हुनु पर्दछ र यसमा मन्त्रणा दूतप्रेषण, यात्रा, नायकको अभ्युदय, पञ्च सन्धियुक्त कथावस्तु, अर्थ प्रधान चतुर्वर्गको कथन भएको, समग्र रसले युक्त आदि गुण भएको हुनु पर्दछ (भामह, १९८५ : ३) । भामह पछि पनि दण्डी, रुद्रट, हेमचन्द्र, विश्वनाथ आदि आचार्यले महाकाव्यको लक्षण गरेका छन् र समग्रमा महाकाव्य जीवन र जगतको व्यापक चित्रण भएको गरिमायुक्त काव्यका रूपमा रहेको पाइन्छ । नेपाली काव्य परम्परामा यिनै चार प्रमुख कविता वा काव्यका प्रकारहरू पाइन्छन् । यी प्रकारहरूलाई हेर्दा मुख्यतः कविताको आकार आयाम, वस्तु, पठन समय, जीवन र जगतको अभिव्यक्ति आदि नै कविता वर्गीकरणका आधारहरू देखिन्छन् । भावको एउटा अभिव्यक्तिदेखि विशाल वा विपुल भाव प्रवाहसम्मको विस्तारमा कविताको मुक्तक र महाकाव्यको आकार निर्माण हुँदै गएको देखिन्छ । यिनै लघुतम रूपदेखि वृहत् रूपसम्मको आयाममा विस्तारित काव्य नै नेपाली कविताको स्वरूपगत पहिचानको आधार बनेको देखिन्छ ।

२.८ कविता विश्लेषणका सैद्धान्तिक आधार

असमेली नेपाली कविताको विश्लेषण गर्नका निम्ति कविताको विधातत्त्वलाई नै आधार मानिएको छ । कविताको लघुतम रूपदेखि वृहत् रूपसम्म पाइने तत्त्वहरूमा विषयवस्तु (भाव, विचार, कथावस्तु) पात्र वा सहभागी, परिवेश, दृष्टिविन्दु, लय, भाषा, शैली, बिम्ब, प्रतीक, अलङ्कार आदि रहेका छन् । यी तत्त्वहरूमध्ये पात्र, परिवेश जस्ता तत्त्वहरू आख्यानात्मक काव्यमा मात्र रहने देखिन्छन् भने अन्य विषयवस्तु, दृष्टिविन्दु, लय, भाषा, शैली, बिम्ब, प्रतीक, अलङ्कार जस्ता तत्त्व आख्यानात्मक र अन्य प्रगीतात्मक कविता दुवैमा रहने तत्त्व हुन् । यहाँ यी सबै तत्त्वहरूको परिचय प्रस्तुत गरिएको छ ।

२.८.१ विषयवस्तु (भाव, विचार, कथावस्तु)

कविताको संरचक तत्त्वहरूमा विषयवस्तु एक महत्त्वपूर्ण तत्त्व हो । पूर्वीय काव्यशास्त्रमा यसलाई वस्तुका रूपमा लिएको पाइन्छ । खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल्का अनुसार

कृतिमा बाह्य प्रकाशनको सारभूत अंश वा सारतत्त्वलाई र आन्तरिक सत्व वा गुदीलाई वस्तु भनिन्छ (लुइटेल, वि.सं. २०६२ : २१९) । लक्ष्मणप्रसाद गौतमका अनुसार कृतिलाई अस्तित्व प्रदान गर्ने तत्त्व नै वस्तु हो (गौतम, वि.सं. २०६९ : ८९) । कवितामा वस्तुतत्त्व अन्तर्गत भाव, विचार र कथावस्तु पर्दछन् । कविताको लघुतम रूपदेखि बृहत्तम रूपसम्म नै विषयवस्तुको व्याप्ति रहेको देखिन्छ । प्रगीतात्मक वा आख्यानात्मक कवितामा रहेको मुख्य कथ्य विषय र कविका सम्प्रेष्य धारणा नै क्रमशः भाव र विचारका रूपमा रहेका देखिन्छन् । आख्यानात्मक कवितामा विषयवस्तु कथावस्तुका रूपमा आएको हुन्छ । पूर्वीय काव्य सिद्धान्त अनुसार कथावस्तु, बीज, विन्दु, पताका, प्रकरी र कार्य जस्ता अर्थप्रकृति र आरम्भ, यत्न, प्राप्याशा, नियतापति र फलागम जस्ता कार्यावस्थालाई मुख, प्रतिमुख, गर्भ, विमर्श र निर्वहण पञ्चसन्धिले जोडेको हुनु पर्ने मानिन्छ । महाकाव्यका सन्दर्भमा वस्तुतत्त्व महत् अर्थका रूपमा आएको देखिन्छ । भामहले 'महताञ्च महच्य यत्' (भामह, २००२ : २१) भने विषयवस्तुको बृहत्तातर्फ सङ्केत गरेका छन् । कविताको आख्यानात्मक रूपमा कथावस्तु कार्यकारणको शृङ्खलामा बाँधिएको हुन्छ भने आदि, मध्य र अन्त्यको अन्विति पनि रहेको हुन्छ (शर्मा, वि.सं. २०५५ : १०३) । यसरी विषयवस्तु कविताको महत्त्वपूर्ण र अपरिहार्य तत्त्व रहेको देखिन्छ ।

२.८.२ पात्र वा सहभागी

काव्यको संरचक तत्त्वमा पात्र वा सहभागी महत्त्वपूर्ण तत्त्व मानिन्छ । कवितालाई उपस्थापन गर्ने र कार्यव्यापारलाई गतिप्रदान गर्ने तत्त्व नै पात्र हो । पूर्वीय काव्यशास्त्रमा नायक, नायिका, प्रतिनायक र सहयोगी पात्रहरूको चर्चा पाइन्छ । कविताका मुक्तकदेखि बृहत् संरचनासम्म पात्रको भूमिका रहेको हुन्छ । मुक्तक र प्रगीतात्मक कवितामा सहभागीको भूमिका नगण्य हुने भएकाले चरित्र विकास भएको देखिँदैन भने आख्यानात्मक कवितामा चरित्रका कार्यव्यापार र संवादसँगै चारित्रिक विकास पनि भएको देखिन्छ । पूर्वीय काव्यशास्त्रीय मान्यतामा नायक धीरोदात्त, धीरोद्धत, धीरललित र धीरप्रशान्त गरी चार प्रकारको मानिएको छ । रुद्रटले नायक त्रिवर्ग (धर्म, अर्थ, काम) ले युक्त हुनु पर्ने, त्रिशक्ति (प्रभुशक्ति, मन्त्रशक्ति र उत्साहशक्ति) भएको प्रजालाई खुसी राख्न सक्ने, विजयाकाङ्क्षी एवं सर्वगुण सम्पन्न राजा नायक हुने धारणा राखेको पाइन्छ (गड्तौला, वि.सं. २०६९ : २४) काव्यमा प्रयुक्त पात्रलाई लिङ्ग, कार्य, प्रवृत्ति, स्वभाव, जीवन चेतना, आसन्नता र आवद्धताका आधारमा विभाजन गरेको पाइन्छ (लुइटेल, वि.सं. २०६२ : २२९) । पूर्वीय काव्यशास्त्रमा नायिकाका विभिन्न प्रकारहरू देखाइएको छ । मुख्य रूपमा स्वीया, परकीया र सामान्या तिन किसिमका नायिका मानिन्छन् (वर्मा र अन्य, २०१० : २३९) । यसरी कविताका प्रगीतात्मक र आख्यानात्मक रूपमा मात्र वा सहभागी रहेको देखिन्छ भने आख्यानात्मक कृतिमा पात्रको विशिष्ट भूमिका र चरित्र विकास भएको देखिन्छ ।

२.८.३ परिवेश

कविता वा काव्यमा चरित्रले कार्यव्यापार सम्पादन गर्ने स्थान, समय र वातावरण नै परिवेश हो । मोहनराज शर्माका अनुसार परिवेशभित्र देशकाल र वातावरण पर्दछन् (शर्मा, वि.सं. २०५५ : ३९९) । स्थान, समय र वातावरणको संयुक्त रूप नै परिवेश हो (लुइटेल, वि.सं. २०६२ : २३४) । आख्यानात्मक काव्यमा पात्रले कार्यव्यापार सम्पादन गर्दा निश्चित स्थान, समय र वातावरणको संयोजन भएको देखिन्छ, र यी तिनै कुराको सुसंयोजनमा काव्य विश्वसनीय बन्न पुग्दछ । महाकाव्यको सन्दर्भमा पूर्वीय काव्यपरम्पराले परिवेशगत व्यापकतालाई स्विकारेको देखिन्छ । भामहले महाकाव्यको लक्षण गर्ने क्रममा 'ऋद्धिमत्' शब्दको प्रयोग गरेर परिवेशगत सम्पन्नतालाई सङ्केत गरेका छन् । दण्डीले महाकाव्यमा नगर, समुद्र, पहाड, ऋतु, सन्ध्या, रात्रि, चन्द्रोदय, सूर्योदय, उद्यान जस्ता प्राकृतिक परिवेशको अपेक्षा गरेका छन् (अवस्थी, वि.सं. २०६४ : २५) । यसरी काव्यमा स्थान, समय र वातावरणका विभिन्न रूपको प्रस्तुति परिवेशका रूपमा रहेको देखिन्छ ।

२.८.४ उद्देश्य

काव्य लेखनको प्रयोजन नै उद्देश्य हो । पूर्वीय काव्य परम्परामा साहित्यका विभिन्न प्रयोजन उल्लेख भएको पाइन्छ । भामहले काव्यको प्रयोजन धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष, कलामा कुशलता, प्रीति र कीर्ति जस्ता कुराको प्राप्ति मानेको देखिन्छ (भामह, २००२ : २) । मम्मटले काव्यको प्रयोजन यश, अर्थ प्राप्ति, व्यवहार ज्ञान, अनिष्टको विनाश, आनन्द प्राप्ति, सदुपदेश जस्ता कुरा मानेको देखिन्छ (मम्मट, वि.सं. २०४२ : १०) । यी काव्य प्रयोजनबाट काव्यको उद्देश्य मानव कल्याण नै भएको र काव्यले मानवको सर्वपक्षीय हित गर्नु पर्ने रहेको देखिन्छ । पश्चिमी काव्य परम्परामा पनि काव्यको प्रयोजनका सन्दर्भमा अनेक धारणा रहेको पाइन्छ । मूलतः काव्यको उद्देश्य आनन्द, नीति, लोक मङ्गल, शिक्षा जस्ता पक्ष पश्चिमी विद्वान्हरूका काव्य उद्देश्य रहेका छन् (लुइटेल, वि.सं. २०६२ : २३६) । वर्तमान काव्य परम्परामा समाजको वास्तविकता प्रस्तुत गर्नु, जीवन र जगत्का विविधताको अभिव्यक्ति गर्नु, ऐतिहासिक, पौराणिक, मनोवैज्ञानिक आदि पक्षको उद्घाटन गर्नु, वर्गीय समाज र सामाजिक व्यवस्थाको प्रस्तुति आदि अनेक काव्यगत उद्देश्य रहेका देखिन्छन् ।

२.८.५ दृष्टिविन्दु

समख्याताले आफ्ना भाव, विचार, चरित्र, कार्य व्यापार, परिवेश आदिलाई पाठकसामु उपस्थापन गर्छ । कृतिलाई पाठकसमक्ष उपस्थित गर्ने तरिका वा उपस्थापन पद्धतिलाई दृष्टिविन्दु भनिन्छ (लुइटेल, २०६२ : २३७) । दृष्टिविन्दुले समाख्यातालाई चिनाउँछ । दृष्टिविन्दु आख्यानात्मक कवितामा प्रथम पुरुष र तृतीय पुरुषका रूपमा आएको हुन्छ । प्रथम पुरुष 'म' अथवा तृतीय पुरुष 'ऊ' अथवा कुनै नामधारी पात्रका माध्यमबाट यसको

निरूपण हुन्छ । समाख्याताले भाव वा विचार, चरित्र, कार्य व्यापार, परिवेश आदिलाई पाठकसामु उपस्थापन गर्ने पद्धति वा कथनभूमि नै दृष्टिबिन्दु हो (गौतम, वि.सं. २०६६ : ५२२) । दृष्टिबिन्दु दुई किसिमका हुन्छन् :

- (१) प्रथम पुरुष दृष्टिबिन्दु (आन्तरिक वा सहभागी)
- (२) तृतीय पुरुष दृष्टिबिन्दु (बाह्य वा असहभागी)

प्रथम पुरुष दृष्टिबिन्दु काव्यमा आफू स्वयम् उपस्थित भएको म/हामी समाख्याता हो । यस प्रथम पुरुष दृष्टिबिन्दुको काव्यमा स्वयम् उपस्थित रहन्छ । त्यस्तै तृतीय पुरुष दृष्टिबिन्दु आफू उपस्थित रहँदैन यो असहभागी दृष्टिबिन्दुका रूपमा रहन्छ । 'ऊ' 'त्यो' 'उनी' 'तिनी' वा कुनै नामधारी पात्र यसको समाख्याता हुन्छ । यो असहयोगी र अनुपस्थित दृष्टिबिन्दु हो । कविताको उपस्थापनमा कुनै न कुनै प्रकारको दृष्टिबिन्दु रहेको हुन्छ ।

२.८.६ भाषाशैलीय तत्त्व

कविता प्रकटीकरणको माध्यम भाषा भएकाले कवितात्मक भाषाको विशिष्ट स्थान रहेको हुन्छ । व्यावहारिक सम्प्रेषणको भाषाभन्दा काव्यभाषा कलात्मक र विशेष प्रकारको हुन्छ । यहाँ काव्यगत भाषाका वैशिष्ट्यहरूलाई भिन्न भिन्न शीर्षकमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

२.८.६.१ भाषा

काव्य भाषा सामान्य बोलीचालीको भाषाभन्दा भिन्न हुन्छ । ट्विलराइटका अनुसार साहित्यको भाषा यथार्थभन्दा सम्भाव्य, स्पष्टभन्दा विरोधाभाषी र वास्तविकताभन्दा रहस्यात्मक हुने गर्दछ (ट्विलराइट, १९७६ : २६१) । मोहनराज शर्माका अनुसार कविताको भाषा लक्ष्यात्मक, व्यङ्ग्यात्मक, अनेकार्थक, अलङ्कृत, विचलनयुक्त, भावोपयोगी, सिर्जनात्मक, कलात्मक र कोशेतर गुणले युक्त हुन्छ (शर्मा, वि.सं. २०५५ : १२४) । भामहले महाकाव्यको लक्षण गर्ने क्रममा सालङ्कारम् भनेर काव्यभाषा अलङ्कारले युक्त हुनु पर्ने बताएका छन् । सामान्य भाषा व्याकरणको नियम अनुसार रहेको हुन्छ भने काव्य भाषा सामान्य व्याकरणका नियमभन्दा विचलन युक्त विशेष अर्थ व्यञ्जक हुने गर्दछ । अभिधेय तहभन्दा लक्षणा र व्यञ्जनाको तहमा अर्थ व्यञ्जित गर्ने हुँदा काव्य भाषाको विशिष्टता प्रकट भएको देखिन्छ । काव्य भाषाको शब्द चयनमा नै तत्सम, तद्भव र आगन्तुक शब्दहरूले व्यञ्जित गर्ने विशिष्ट अर्थगत वक्रता निहित रहेको हुन्छ ।

२.८.६.२ अलङ्कार

अलङ्कार भाषा र भावमा देखिने चमत्कार हो । शब्द र अर्थका माध्यमबाट अलङ्कार प्रकट हुने हुँदा यो शब्द र अर्थमा रहने गुण मानिन्छ । भामहले अलङ्कारलाई

नारीका गहनासँग तुलना गरेर सुन्दर मुखाकृति भए पनि आभूषणविना शोभा नभए जस्तै अलङ्कारविना काव्यको सौन्दर्य नहुने धारणा व्यक्त गरेका छन् (भामह, २००२ : १३) । वामनले काव्यको शोभालाई बढाउने तत्त्व अलङ्कार मानेको पाइन्छ (वामन, २०१० : ८८) । अलङ्कारवादीहरूले अलङ्कारलाई काव्यमा रहने महत्त्वपूर्ण तत्त्व माने पनि रसवादीहरूले यसलाई ऐच्छिक तत्त्वका रूपमा लिएका छन् । ध्वनिवादी आनन्दवर्धनले रस वा ध्वनिलाई काव्यको आत्मा स्विकारेर अलङ्कारलाई शरीरमा रहने गहना जस्तै ऐच्छिक मानेको देखिन्छ । अलङ्कार काव्यको समग्र सौन्दर्यका रूपमा र उपमा, रूपक, अनुप्रासजस्ता अलङ्कारका रूपमा दुवै व्यवहृत भएको देखिन्छ ।

२.८.६.३ बिम्ब

कविता वा काव्य बिम्बात्मक अभिव्यक्ति मानिन्छ । विशेष गरेर पश्चिमी काव्य परम्परामा बिम्ब काव्यको महत्त्वपूर्ण तत्त्व हो । बिम्बको सामान्य अर्थ छाया, प्रतिरूप, प्रतिकृति आदि हुन्छ । कुनै वस्तुलाई हेर्दा मस्तिष्कमा पर्ने छाप नै बिम्ब हो । सी.डी. लेविसका अनुसार बिम्ब शब्दहरूबाट निर्माण हुने चित्र हो र कविता भनेको अनेक बिम्बहरूको निर्माण हो (लेविस, १९५८ : १८) । अब्राम्सका अनुसार कविता बिम्बहरूको नै शृङ्खला हो (अब्राम्स, १९९३ : ८६) । बिम्बवादी कवि एज्रा पाउन्डका अनुसार बिम्ब समयको तत्क्षणतामा हुने बौद्धिकता र भावात्मकताको संयोजन हो (लेविस, १९५८ : १८) । यी बिम्ब सम्बन्धी धारणाबाट बिम्ब काव्यको महत्त्वपूर्ण तत्त्व हो । पश्चिममा कवितालाई बिम्बकै शृङ्खला मानेको देखिन्छ । कविता वा काव्यको अध्ययन गर्दा पाठकका मस्तिष्कमा प्रतिबिम्बित विशिष्ट अर्थ नै बिम्बका रूपमा रहेको देखिन्छ ।

२.८.६.४ प्रतीक

कुनै वस्तु बुझाउनका निम्ति स्थानापन्न सङ्केतलाई प्रतीक भनेको पाइन्छ तर सङ्केत नै प्रतीक होइन । प्रतीक शब्दको अङ्ग्रेजी पर्याय 'सिम्बोल' को अर्थ कुनै दुइवटा कुरा तुलनाका निम्ति एकैचोटि प्याँक्नु भन्ने हो र यसले सङ्केत र सङ्केतित बिच सादृश्य सम्बन्ध रहेको देखाउँछ (वेलक र वारेन, १९५६ : १८८) । प्रतीकको मूल मर्म अन्यत्वको द्योतन भएकाले यो लक्षणाधर्मी मानिन्छ । अब्राम्सका अनुसार वस्तु र सन्दर्भभन्दा परको कुरा बुझाउने पद वा पदावली प्रतीक हो (अब्राम्स, १९९३ : २०६) । मार्टिन ग्रेका अनुसार प्रतीकहरू परम्परामा नै जीवित हुन्छन् (ग्रे, २००९ : २८२) । प्रतीक सम्बन्धी यी धारणाबाट प्रतीक परम्परागत रूपमा स्थापित भएका तर अन्याय प्रदान गर्ने विशिष्ट सङ्केतक हुन् । साहित्य पनि अभिधेयभन्दा लक्षणा र व्यञ्जनागम्य हुने भएकाले प्रतीकमूलक हुने गर्दछ । अतः साहित्यमा प्रतीकको विशिष्ट भूमिका रहेको हुन्छ ।

२.८.६.५ लय विधान

कविताको मुख्य पहिचान नै लयबाट हुने मानिन्छ । कविताको संरचनामा नै लयात्मक भाषिक ढाँचा निर्माण भएको हुन्छ । मोहनराज शर्माका अनुसार भाषाको नियमित आवर्ती रूप विधान लय हो (शर्मा, वि.सं. २०५५ : १९) । शब्द वा ध्वनि प्रवाहको ढाँचा नै लय हो (लुइटेल्, वि.सं. २०६२ : २७४) । कवितामा पदविन्यासको विशिष्टताबाट लयको सिर्जना हुने हुँदा कविता लयात्मक भाषिक अभिव्यक्ति मानिन्छ । पदहरूको नियमित विन्यासमा छन्दको रूप निर्माण हुन्छ भने अनियमिततामा मुक्त लयको सिर्जना हुन पुग्दछ । समध्वन्यात्मक वा अनुप्रासीय शब्दहरूको चयनले काव्यमा बाह्य लय अर्थात् लयकारगत ढाँचाले काव्यको अन्तरलय सिर्जना हुने मानिन्छ ।

असमेली नेपाली कविताको प्रगीतात्मक र आख्यानात्मक दुवै प्रकारका उपविधाहरूको विश्लेषण गर्न उपर्युक्त सैद्धान्तिक तत्त्वलाई आधार मानिएको छ । प्रगीतात्मक कवितामा विषयवस्तुलाई भावका रूपमा लिइएको छ भने उद्देश्य र भाषाशैली र लयलाई पनि कविता विश्लेषणको आधार मानिएको छ । आख्यानात्मक काव्यहरू खण्डकाव्य तथा महाकाव्यको विश्लेषण गर्नका निम्ति समग्र तत्त्वहरूको उपयोग गरिएको छ ।

२.९ निष्कर्ष

साहित्यका विभिन्न विधाहरूमा कविता विधा प्राचीन मानिन्छ । पद्यात्मकता वा लय नै प्रमुख विभेदक अभिलक्षण भएको कवितालाई स्वरूप, विषय आदिका आधारमा वर्गीकरण गरिए पनि आधुनिक वर्गीकरण अनुसार मुक्तक, प्रगीत वा फुटकर कविता, खण्डकाव्य वा लामो कविता र महाकाव्य गरी चार प्रकारको वर्गीकरणमा वर्गीकृत गरेको पाइन्छ । कविता मूलतः भाव प्रधान अभिव्यक्ति भए पनि विषयगत रूपमा समाज, युग जीवन र मानवीय चिन्तनलाई कविताले विषयवस्तु बनाएको हुन्छ । लघु र लघुतम आयाममा संरचित कविता आख्यान मुक्त भए पनि मध्यम र बृहत् आयामका कविता वा काव्यमा आख्यानको उपस्थिति रहेको हुन्छ । यहाँ यिनै आधुनिक वर्गीकरणलाई आधार मानेर असमेली नेपाली कविताको पहिचान, वर्गीकरण र विश्लेषण गर्ने काम भएको छ । कविता, खण्डकाव्य, लामो कविता र महाकाव्यको स्वरूप, संरचना, उद्देश्य आदिमा नै भिन्नता हुने भएकाले सबैमा समान तत्त्वहरू पाइँदैनन् । अतः सबैमा पाइने समधर्मी तत्त्वहरूमा वस्तु, भाषाशैली, उद्देश्य, दृष्टिविन्दु र लयविधानलाई सबै प्रकारका कृति विश्लेषणको आधार मानिएको छ भने प्रबन्ध काव्य विश्लेषणका निम्ति पात्र विधान, कथावस्तु, प्रबन्धात्मकता जस्ता तत्त्वहरूलाई समेत आधार मानिएको छ ।